

गांधी व गांधीवाद

– चन्द्रशेखर पुरन्दरे

गांधींकडे मी इहवादी दृष्टीने पाहातो, यात अनादराची भावना अजिबात नाही. तसेच माझा गांधीवादाचा असा विशेष अभ्यास नाही. तरी कोणत्याही व्यक्तीला स्थलकालनिरपेक्ष थोर मानणे मला अतार्किक वाटते. एखादी व्यक्ती तिच्या किंवा त्याच्या स्थलकालाची निर्मिती असते म्हणजे त्या व्यक्तीकडे सर्वकालीन, सर्व ठिकाणी लागू पडणारी उत्तरे नसतात. तसे मानणे म्हणजे कालाचा ओघ नाकारणे आहे. या संबंधात पु. शि. रेगेंच्या[?] कवितेची एक पंक्ती आहे –

नका देऊ हो मला देवपण; तुमच्यातील मी, माझा कण कण.

त्या व्यक्तीत देवपण पाहाणे हा धार्मिक भक्तिभाव झाला. सामाजिक दृष्टिकोन नाही, इहवादी तर नाहीच नाही. अशी भक्ती हे ऐतिहासिक व्यक्तीचे सुलभीकरण आहे. ते त्या व्यक्तीचाही संदेश न कळणे आहे. माणूस कितीही मोठा असला तरी तो त्याच्या काळाच्या फार पुढे जाऊ शकत नाही, असे माझे मत आहे.

मध्यपूर्वेतील हत्याकांड, त्याचे जगावर होणारे भीषण व अतर्क्य परिणाम, तेथे शाळेशिवाय अत्यंत अस्थिर व हिंसक वातावरणात वाढणारी सुमारे दीड कोटी मुले हा येत्या काळासाठी गहन प्रश्न आहे. यातील एक दशसहस्रांशापेक्षा कमी जरी या हिंसाचाराकडे वळली, तरी जगात अपरिमेय विध्वंस होऊ शकतो.

अमेरिका व युरोपमध्ये एकूणच वंशद्वेष वाढत आहे, विशेषत मुस्लिमांच्या विरुद्ध. जवळजवळ दर आठवड्याला होणाऱ्या किंवा पोलिसांनी उघड करून अयशस्वी केलेल्या आतंकवादाच्या संभाव्य घटना

ही वस्तुस्थिती आहे. त्यांनी या द्वेषात भर पडते. त्यासाठी मीडिया, पूर्वग्रह यांना दोष देता येणार नाही. त्यात हजारां हताश निर्वासित रोज युरोपला येत आहेत, शेकडोंना प्रवासात जलसमाधीही मिळत आहे. हे टीव्हीवर हरघडी बघायला मिळते.

इतरत्र पाहाता, उत्तर कोरिया सपासप अण्वस्त्राचण्या करत आहे, चीन आक्रमकरीत्या द. चिनी समुद्रात विशेषत फिलिपिन्सशी तणावात आहे, फिलिपिन्सने अमली पदार्थ वापरणाऱ्या, त्याचा व्यापार करणाऱ्या लोकांचे सरकारी हत्याकांड उघडपणे सुरू केले आहे. रशियाचा साम्राज्यवाद वाढत आहे. अफगाणिस्तान-पाकिस्तानमध्ये तालिबान सक्रिय आहे, शिया इराण विरुद्ध सुन्नी सौदी अरेबिया द्वंद्व हाजच्या निमित्ताने परत तापले आहे, येमेनची यादवी तर जगाच्या विस्मरणात गेली आहे. द. सुदानमधील हत्याचक्र, गेबनमधील निवडणुकांतील गोंधळ हे ऐकवातही नाहीत.

हे वर्तमानाचे काही तुकडे.

यातल्या कोणत्याही प्रश्नावर मला तरी गांधीवादात नीट उत्तर दिसत नाही.

बॉम्बिंग चालू असताना निरपराध सीरियन नागरिक काय करणार? निषेध म्हणून तो उपोषणाला बसला काय, नाही बसला काय, त्याला ठार मारणे हे असद-तुर्क-इसिस यांचे ध्येय आहे, ते फार तर सोपे होईल – तो त्याच्याच मरणाने मरत असला तर मरू दे, शिवाय अन्न मिळण्याची खात्री असते तेव्हाच उपोषणाला अर्थ असतो. उपासमार होत

असता उपोषण ही भेकडाची अहिंसा आहे. सीरियात सत्याग्रह काय करणार? प्रेक्षक असले तर सत्याग्रहाला अर्थ. एकांतातल्या सत्याग्रहाला ध्यान-धारणा म्हणता येईल, ती आध्यात्मिक होते, राजकीय मागणीसाठी नाही. वस्तुतः असे अहिंसक निषेध करण्याची तेथे फुरसतच नाही. कसेही करा, पण येथून शक्यतो कुटुंब-कबिल्यासकट लवकरात लवकर पळ काढा ही आर्तता आहे.

याचा एक अन्वय असा की, गांधीजींच्या निषेध मार्गामध्ये दोन्ही बाजूंना [प्रस्थापित व विरोधी] नेहमीच भरपूर वेळ गृहीत धरलेला दिसतो. हा वेळ दिला की प्रतिपक्षाचे मन बदलेल. मग उपोषणाचे दबावतंत्र. आज जगात हा वेळ शोषित जनतेला नाही आणि असला तरी बशर असदसारख्या माणसाचे मनोपरिवर्तन हे कल्पनारंजन आहे. अगदी १२ सप्टेंबरला ईदनिमित्त बोलताना त्याने सीरियाचा इंच इंच सरकारी फौजा परत मिळवतील, असे विधान केले आहे. म्हणजे त्या हिंसाचाराला त्याच्या बाजूने अंत दिसत नाही आणि त्याला हिंसक प्रत्युत्तर येईलच. हीच वृत्ती ब्रिझटचा आग्रह धरणाऱ्या इथल्या [ब्रिटनमधल्या] लोकांची किंवा ट्रम्पची आणि पुतीनची.

दुसरा अन्वय म्हणजे अहिंसक निषेध हे तळातल्या तळात असणाऱ्या खऱ्याखऱ्या सर्वहारासाठी परवडणारे तत्त्व नसावे. [ते त्यांच्या काळात असेलही.] आज जरा वरच्या स्तरासाठी तो निषेधाचा मार्ग दिसतो. असा निषेध करणाऱ्याकडे जगण्याची किमान साधने असावी लागतात. याचे अगदी निराळे उदाहरण

घेऊ. बेरोजगार लोकांच्या अभ्यासात असे आढळले आहे की, एखाद्या नोकरीची शक्यता असली तरी ते अर्जही करू शकत नाहीत. आळस नव्हे, ते न्यूनगंडाने म्हणा, वैफल्याने म्हणा, मानसिक विकाराने म्हणा, ग्रस्त असतात. हा शेवटचा सामाजिक स्तर.

गांधींचे योगदान त्या परिस्थितीत असामान्य होते, ही कृतज्ञता व्यक्त करून पुढे सरकावे. त्यांच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळ पुढे गेली, साधा माणूस जागतिक महाशक्तीच्या विरोधात उभा राहू शकतो हे सिद्ध झाले. पण फाळणी, नंतर नौखली या घटनांत गांधीवादाची अनुक्रमे राजकीय आणि सामाजिक निष्प्रभता दिसली असे म्हणता येईल. त्यांच्या हयातीतच अस्ताला सुरुवात झाली होती. 'त्यांचे कोणी ऐकलेच नाही, त्यांचे म्हणणे प्रत्यक्षात आणणे कठीण' असे युक्तिवाद अपुरे ठरतात. ते उलट अपयशच अधोरेखित करतात.

मार्टिन लुथर किंग, मंडेला यांच्या देशव्यापी परिवर्तन करणाऱ्या आंदोलनांचा काळ गेला, अहिंसक आंदोलने आजही चालू आहेत, राहातील आणि राहावीतही. ती स्थलकालानुसार उभी राहातात. कधी अल्पावधीत विरूनही जातात. [अण्णा हजारे] पण त्यांची परिणामकारकता भारताबाहेर तरी आजमितीला संशयास्पद वाटते. इराक युद्ध होऊ नये म्हणून जगभर लाखोंनी शांततापूर्ण निदर्शने केली होती. युद्ध झालेच, लाखांनी बळी गेले आणि आता यादवी चालू आहे. नाही म्हणायला, पश्चिमेतील किंवा चीनमधील एखाद्या अणुप्रकल्पाचा पुनर्विचार लोकांच्या शांततापूर्ण विरोधाने होतो. त्यामागे भीती किती आणि विरोधाच्या त्या मार्गाचे यश किती? कोणतेही अहिंसक आंदोलन जरा यशस्वी झाले, की गांधींचा icon म्हणून उल्लेख होतो हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यामागे ना कळकळ ना गांधीर्य. स्फूर्ती गांधी असतेच असेही नाही, शेवटी म्हणायला एक जागतिक दर्जाचे नाव हवे म्हणून गांधी. अशा शोभेच्या वापराचे उदाहरण म्हणजे मध्यंतरी ब्रिटिश

पंतप्रधानांच्या हस्ते अरुण जेटली व अमिताभ बच्चन यांच्या उपस्थितीत गांधींच्या पुतळ्याचे लंडनमध्ये अनावरण झाले.

या संदर्भात अगदी अलीकडचे एक उदाहरण पाहण्यासारखे आहे. १९६४ पासून परवापर्यंत कोलंबिया या द. अमेरिकेतील देशात आपल्याकडच्या नक्षलवाद्यांसारखी डावी हिंसक गनिमी चळवळ चालू होती. [Revolutionary Armed Forces of Columbia -FARC] ती सुरू झाली शेतजमिनीचे पुनर्वाटप व्हावे म्हणून. नंतर अमली पदार्थांचा व्यापार, लोकांना पळवून ओलीस ठेवणे व खंडणी उकळणे, आतंकवाद अशा अनेक मार्गांनी ते सरकारी फौजांशी लढत राहिले. या फौजांना झालेल्या अमेरिकेच्या सशस्त्र मदतीने गेल्या काही वर्षांत त्यांचा पाडाव होऊ लागला. चार वर्षांपूर्वी दोन्ही बाजूंच्या लक्षात आले की, या युद्धात कोणीच जिंकणार नाही. तोपर्यंत सरकारी फौजा आणि FARC यांच्या युद्धात सव्वा दोन लाख लोक - बहुतेक निरपराध - बळी पडले, तर ६० लाख विस्थापित झाले. वाटाघाटीत FARCने शेतजमिनीची संपूर्ण पुनर्रचना करावी ही मागणी सोडली, अमली पदार्थांचा व्यापार थांबवण्याचे आश्वासन दिले. सरकारने FARCच्या ज्या लोकांनी हिंसक कृत्ये, गुन्हेगारी केली होती, त्यांना तुरुंगवास दिला जाणार नाही असे आश्वासन दिले. FARC साठी आगामी संसदेत काही जागा आरक्षितही होतील. [या वाटाघाटीत श्री श्री रविशंकर मध्यस्थ होते.] या सप्टेंबरमध्ये तह झाला व FARCने शस्त्रे खाली ठेवली. तेव्हा 'आता आम्ही गांधींच्या मार्गाने जाणार' असे FARCच्या नेत्यांनी जाहीर केले. शांतता येण्यासाठी ही निसंशय स्तुत्य घटना आहे.

पण पार्श्वभूमी पाहता, केवळ गांधींचे नाव घेतले म्हणजे गांधीवादाचा विजय झाला असे म्हणता येणार नाही. वर म्हटल्याप्रमाणे तो भावुकपणा होईल. [हाच भावुकपणा ओबामांच्या मुंबईभेटीतही दिसला होता] त्यामागे FARCचा लष्करी

पराभव आहे आणि लष्करी पराभव झाला तरी FARC नष्ट होणार नाही ही सरकारी जाणीव आहे. FARCचे आधीच्या पिढीचे नेते मरण पावले [नैसर्गिक किंवा युद्धात]. मग नेतृत्व बदलले इत्यादी गोष्टी दोन्ही बाजू वाटाघाटीच्या टेबलावर येण्यामागे आहेत. तह करणे ही काळाची गरज होती, अहिंसेवरील विश्वास नव्हे. तो असता तर ही गनिमी चळवळ जन्माला आली नसती आणि पन्नास-बावन्न वर्षे चाललीही नसती.

यात आणि काही नक्षलवादी मंडळींच्या शस्त्रे खाली ठेवण्याच्या घटनांत साम्य आहे. सुरुवात शस्त्राने होते, त्याचे अपयश लक्षात आल्यावर म्हणा, थकवा आल्याने म्हणा, मग शस्त्रे सोडली जातात. सुरुवात निःशस्त्र होणे हा गांधींच्या विचाराचा गाभा आहे. तरच साधनशुचिता. ते होत नाही, होते ती तडजोड. तेव्हा, एक व्यावहारिक तडजोड, संघर्षाचा डावपेच म्हणून अहिंसक निषेध पाहणे उचित. निदान सुरुवातीपासून हिंसा नसते.

दुसऱ्या शब्दांत गांधीवाद हे 'package deal' आहे. ते सोयीस्कर तुकड्या-तुकड्यांत घेता येत नाही. Packageमध्ये प्रार्थना आली, 'आतला आवाज' आला, भगतसिंगांच्या फाशीबद्दल मौन आले, बजाज-बिलाशी मैत्री आली, नेहरूंना वारसदार करणे आले व इतरही बरेच कालबाह्य दृष्टिकोन आले.

उदाहरणार्थ, एखादी चळवळ गांधीवादी असल्यास निरीश्वरवादी असू शकत नाही. अहिंसक चळवळ म्हणून गांधीवादी चळवळ हे समीकरण बरोबर नाही. खरे तर त्या चळवळीला गांधीवादी या उपाधीची जरूरीही नाही...

- चन्द्रशेखर पुरन्दरे
contextualart@hotmail.com